

Таран О. В.

доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
наукової лабораторії з проблем
протидії злочинності Національної
академії внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-4752-9924

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.3-4/144-152>

УДК 343.13

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Досліджено правове регулювання початку досудового розслідування під час дії правового режиму воєнного стану та визначено особливості його застосування. Здійснено розмежування понять «воєнний стан» і «військовий час», що передбачені у різних нормативних актах. Розкрито підстави та обсяг застосування загального порядку щодо початку досудового розслідування, передбаченого ст. 214 КПК України та спеціального порядку щодо початку досудового розслідування, передбаченого п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України в умовах воєнного стану. Зазначено про вимоги до постанови про початок досудового розслідування.

Метою статті є системне опрацювання правового регулювання початку досудового розслідування, що включає загальну норму – ст. 214 КПК України, спеціальну – ст. 615 КПК України, а також пов'язані норми КПК України, інших нормативних актів та формулювання висновків про особливості правозастосування.

Особливістю нормативного регулювання та правозастосування щодо початку досудового розслідування в умовах воєнного стану є необхідність виконання вимог, передбачених ст. 214 КПК України та п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України. Поняття «воєнний стан» і «воєнний час» відрізняються за нормативним визначенням, не обов'язково збігаються за строком дії. Спеціальний порядок початку досудового розслідування передбачений за існування обставин, які стали причиною його застосування, а саме: дія правового режиму воєнного стану, обставини, що перебувають у причинному зв'язку з ним і унеможливають технічний доступ уповноваженої особи до ЄРДР. Постанова про початок досудового розслідування та прядок її винесення мають відповідати вимогам ст. 110, ст. 214, п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України.

За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано висновки щодо особливостей початку досудового розслідування в умовах воєнного стану, серед яких одночасне застосування загального і спеціального порядку КПК України щодо початку досудового розслідування; необхідність зазначення у постанові про початок досудового розслідування підстав застосування п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України; надання заявнику копії постанови про початок досудового розслідування, вказівка про право заявника отримати витяг з ЄРДР після відновлення доступу до ЄРДР і внесення до нього відомостей про кримінальне правопорушення; оскарження у порядку ст. 303 КПК України бездіяльності слідчого, дізнавача, прокурора, яка полягає у невнесенні постанови про початок досудового розслідування.

Ключові слова: початок досудового розслідування, нормативне регулювання, воєнний стан, Єдиний реєстр досудових розслідувань, постанова, витяг з ЄРДР.

Постановка проблеми. Захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура¹ (ст. 3 КПК України), як завдання кримінального провадження, передбачає необхідність забезпечення сталої, ефективної діяльності уповноважених суб'єктів, що здійснюють свої повноваження відповідно до вимог закону, який має своєчасно реагувати на зміни і потреби, що зумовлені різними чинниками та обставинами, зокрема і надзвичайними.

Факт та наслідки військової агресії проти України вплинули на всі сфери життєдіяльності громадян і держави, не виняток і кримінальна процесуальна діяльність, яка не може бути загалом припинена або здійснюватися всупереч вимогам законодавства навіть в умовах воєнного стану.

Зміни², що були внесені до КПК України під час дії правового режиму воєнного стану враховують зміну обстановки та забезпечують нормативну основу діяльності суб'єктів кримінального провадження.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання кримінального процесуального законодавства

та кримінальної процесуальної діяльності в умовах воєнного стану досліджували І. Гловюк, В. Загородній, А. Запотоцький, О. Капліна, О. Лазукова, Т. Лоскутов, В. Новожилова, М. Погорецький, І. Рогатюк, О. Старенький, Г. Тетерятник, Т. Фоміна, С. Чернявський та ін.

Метою статті є системне опрацювання правового регулювання початку досудового розслідування, що включає загальну норму – ст. 214 КПК України, спеціальну – ст. 615 КПК України, а також пов'язані норми КПК України, інших нормативних актів та формулювання висновків про особливості правозастосування.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. Зважаючи обсяг статті, а також на те, що проблемні питання початкового етапу досудового розслідування були предметом наукових досліджень³, розглянемо у статті лише проблемні питання **нормативного регулювання початку досудового розслідування в умовах воєнного стану.**

Слід зазначити, що зміни і доповнення, що були внесені до КПК України у період дії правового режиму воєнного стану стосуються різних положень та інститутів кримінального процесуального права, зокрема спеціального правового регулювання набув режим кримінального провадження в умовах воєнного стану. Ст. 615 КПК України «Особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану» регулює особливості здійснення досудового розслідування і судового розгляду в умовах дії відповідного правового режиму шляхом визначення окремих повноважень органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду, які відрізняються від звичайного обсягу і порядку вико-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI <<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>> дата звернення 28.11.2023.

² Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>> дата звернення 28.11.2023.

³ П. П. Андрушко, Встановлення відсутності події кримінального правопорушення як підстав закриття кримінального провадження (Окремі кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти) Частина II (2014) 8 (158) *Вісник прокуратури* 66–80; М. А. Погорецький, Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання (2015) 1 *Вісник кримінального судочинства* 93–103.

нання повноважень цими суб'єктами в умовах мирного часу.

Визначений особливий порядок правового регулювання характеризується таким: 1) діє у певний проміжок часу – правовий режим воєнного стану; 2) не може бути застосований у мирний час або у період дії інших особливих правових станів (наприклад, надзвичайного); 3) регулює тільки деякі особливості діяльності визначених суб'єктів, що пов'язано із неможливістю виконання ними повноважень в умовах воєнного стану.

Спеціальне правове регулювання, серед іншого, визначає особливості початку досудового розслідування в умовах воєнного стану.

Необхідність такого регулювання зумовлена об'єктивною можливістю (ризиками) виникнення і існування обставин, які унеможливають або суттєво обмежують виконання повноважень дізнавача, слідчого, прокурора в умовах воєнного стану, відновлення звичайного порядку роботи не залежить від волі та можливостей зазначених суб'єктів, а може відбутися тільки після припинення впливу цих обставин.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, у разі введення воєнного стану та якщо:

1) відсутня технічна можливість доступу до Єдиного реєстру досудових розслідувань – рішення про початок досудового розслідування приймає дізнавач, слідчий, прокурор, про що виноситься відповідна постанова, яка повинна містити відомості, передбачені частиною п'ятою статті 214 цього Кодексу. У невідкладних випадках до винесення дізнавачем, слідчим, прокурором постанови про початок досудового розслідування може бути проведений огляд місця події (постанова приймається невідкладно після завершення огляду).

Відомості, що підлягають внесенню до Єдиного реєстру досудових розслідувань, вносяться до нього за першої можливості¹.

Отже, законодавець визначає необхідність одночасного існування двох умов, за яких можливий відступ від деяких вимог загального порядку початку досудового розслідування, а саме:

1) запровадження правового режиму воєнного стану. Тут потрібно зауважити, що у контекстному вжитку поширені поняття та конструкції, пов'язані із поточною ситуацією, серед них – «воєнний стан», «воєнний час», «в умовах воєнного стану» та ін. Незважаючи на певну подібність, вони мають самостійне значення.

Закон України «Про оборону України» містить формулювання «воєнний стан» і «воєнний час». Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень². Поняття «воєнний стан» визначено також у Законі України «Про правовий режим воєнного стану»³ і воно дещо відрізняється від аналогічного у Законі України «Про оборону», проте не у частині умов введення воєнного стану.

Поняття воєнного часу в законодавстві не розкривається, але використовується

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI <<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>> дата звернення 28.11.2023.

² Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>> дата звернення 28.11.2023.

³ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.06.2015 № 389-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>> дата звернення 28.11.2023.

ся у контексті визначення інших понять в Законі України «Про оборону України», зокрема особливий період, а також у ст. 4, де зазначено, що з моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєнних дій настає воєнний час, який закінчується у день і час припинення стану війни. Тобто, настання воєнного часу пов'язується із фактичним початком війни або її оголошенням, що не обов'язково може збігатися із запровадженням особливого правового режиму воєнного стану. Законодавством визначено порядок введення та скасування правового режиму воєнного стану¹. Отже, воєнний час по суті є об'єктивною реальністю (обстановкою, що склалася внаслідок початку військових дій та/або оголошення війни), а запровадження воєнного стану є рішенням уповноваженого суб'єкта, що приймається та погоджується в установленому порядку та формі. Може не збігатися за часом також закінчення воєнного часу і воєнного стану. Так, воєнний час закінчується у день і час припинення стану війни (ст. 4 Закону України «Про оборону України»), воєнний стан може бути припинено після закінчення строку, на який його було введено та скасовано указом Президента України до закінчення строку, на який було введено воєнний стан, та за умови усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності (ст. 7 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»). Зважаючи на визначення поняття воєнного стану, а саме те, що воєнний стан вводиться у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, тобто не обов'язково акту агресії, а й у випадку загрози нападу, воєнний стан може запроваджуватися до початку і діяти певний час після закінчення військових дій.

Значення правильного розуміння і використання згаданих понять полягає і у тому, що нормативні акти, до яких було внесено зміни у зв'язку із введен-

ням воєнного стану можуть застосовуватися у відповідній частині тільки під час дії правового режиму воєнного стану та певний час після його припинення, про що окремо зазначається;

2) відсутність технічної можливості доступу до ЄРДР.

Зважаючи на зміст правового регулювання початку досудового розслідування в умовах воєнного стану та його загальний порядок, йдеться про такі особливості:

1) форма процесуального рішення – постанова про початок досудового розслідування, винесення якої визначає момент початку досудового розслідування (застосування загального порядку початку досудового розслідування, передбаченого ст. 214 КПК України (у мирний час) не забороняє і не передбачає винесення постанови про початок досудового розслідування, тобто фактично це можливо, що також відповідає ч. 3 ст. 110 КПК України, згідно з якою рішення слідчого, дізнавача, прокурора приймається у формі постанови. Постанова виноситься у випадках, передбачених КПК України, а також коли слідчий, дізнавач, прокурор визнає це за необхідне. Проте на практиці такий підхід зазвичай не застосовується. Різниця між постановою про початок досудового розслідування у порядку ст. 110 КПК України (у мирний час) та постановою про початок досудового розслідування у порядку п. 1 ч. 1. ст. 615 КПК України полягає у їх доказовому значенні. Так, у звичайному порядку законодавець моментом початку досудового розслідування визначає внесення відомостей до ЄРДР, у спеціальному – винесення постанови про початок досудового розслідування);

2) до постанови про початок досудового розслідування у порядку п. 1 ч. 1. ст. 615 КПК України застосовні вимоги, визначені у ч. 5 ст. 214 КПК України, тобто вона має містити: дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела

¹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.06.2015 № 389-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>> дата звернення 28.11.2023.

обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника; інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела; попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; прізвище, ім'я, по батькові та посада службової особи, слідчого, прокурора, який виніс постанову та/або розпочав досудове розслідування; інші обставини, передбачені положенням про ЄРДР (ця інформація переважно створюється вже внаслідок певних процесуальних дій у кримінальному провадженні і безпосередньо не пов'язана саме з початком досудового розслідування, тому у постанові на момент її винесення не зазначається у зв'язку з її фактичною відсутністю).

3) обов'язок внесення відомостей до ЄРДР за першої можливості, після відновлення доступу до ЄРДР не визначає момент початку досудового розслідування, а забезпечує можливість збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку, узагальнення даних, про кримінальне провадження, які використовуються для формування звітності, а також надання інформації про відомості, внесені до ЄРДР, що відповідає його призначенню. Після внесення відомостей до ЄРДР виконуються дії, що зумовлені його функціонуванням, а саме автоматична фіксація дати внесення інформації та присвоєння номеру кримінальному провадженню. Крім того, з'являється можливість надання витягу з ЄРДР у визначеній формі.

З огляду на структуру та предмет правового регулювання ст. 214 КПК України, початок досудового розслідування включає пов'язані послідовні дії і рішення:

1) одержання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або самостійне виявлення слідчим, дізнавачем, прокурором з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення (підстава для початку досудового розслідування); 2) обов'язок слідчого, прокурора, іншої службової особи, уповноваженої на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення прийняти та зареєструвати таку заяву чи повідомлення; 3) обов'язок слідчого, дізнавача, прокурора невідкладно, але не пізніше 24 годин внести відповідні відомості до ЄРДР; 4) обов'язок слідчого, дізнавача, прокурора розпочати досудове розслідування; 5) обов'язок слідчого, дізнавача, прокурора через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань; 6) визначення керівником органу досудового розслідування слідчого, який здійснюватиме досудове розслідування, керівником органу дізнання – дізнавача.

П. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України не визначає особливий, відмінний від загального, порядок початку досудового розслідування під час дії воєнного стану та за відсутності технічного доступу до ЄРДР, а тільки його частину щодо способу оформлення процесуального рішення. Тому відповідні вимоги ст. 214 КПК України, крім дій, які на певний момент часу неможливі, підлягають виконанню під час застосування цієї норми. Це також узгоджується з ч. 3 ст. 7 КПК України, де зазначено, що зміст та форма кримінального провадження в умовах воєнного стану повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, зазначеним у частині першій цієї статті, з урахуванням особливостей здійснення кримінального провадження, визначених розділом IX-1 цього Кодексу¹.

Звертає увагу, що п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України передбачає, що дізнавач,

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI <<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>> дата звернення 28.11.2023.

слідчий, прокурор приймає рішення про початок досудового розслідування, а ст. 214 КПК України передбачає обов'язок внесення відомостей до ЄРДР проте лише за наявності обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, тобто після певної оцінки змісту повідомлення, що по суті є основою рішення. Крім того, п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України не визначено строк протягом якого слідчий, дізнавач, прокурор приймає рішення про початок досудового розслідування і виносить відповідну постанову, а у ч. 1 ст. 214 КПК України такий строк зазначено (слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР (ч. 1 ст. 214 КПК України).

З огляду на те, що п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України містить посилання лише на ч. 5 ст. 214 КПК України, у правозастосуванні можливе неоднакове розуміння зазначених положень, зокрема не поширення вимог ст. 214 КПК України щодо невідкладного, але не пізніше 24 годин строку для винесення постанови у порядку п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України.

Утім, про обов'язок винесення постанови про початок досудового розслідування у порядку п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України невідкладно але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, вказує початок речення п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України: «відсутня технічна можливість доступу до ЄРДР...», тобто передбачено, що заяву, повідомлення, вже подано, зареєстровано і констатовано, що у них містяться відомості, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопору-

шення, у іншому випадку, тобто, якщо такі відомості відсутні, відповідні заяви і повідомлення розглядаються у інший спосіб.

Що стосується обов'язку надання витягу з ЄРДР заявнику через 24 години з моменту внесення відомостей до ЄРДР, у зв'язку з неможливістю надання такого витягу у встановленій формі, дізнавач, слідчий, прокурор повинні вжити заходів для вручення копії постанови про початок досудового розслідування заявнику, що можна вважати виконанням вимог щодо надання йому інформації про кримінальне провадження. Проте після відновлення доступу до ЄРДР та внесення до нього відомостей про кримінальне правопорушення, заявник не позбавляється права отримати відповідний витяг за встановленою формою, про що його також потрібно повідомити.

У спеціальній нормі не розкрито поняття «відсутність технічної можливості доступу до ЄРДР», тобто не конкретизовано, йдеться про будь-які причини неможливості доступу (не працює ЄРДР, особа не може здійснити доступ тощо) або вони мають бути зумовлені умовами воєнного стану.

Зважаючи на загальну побудову та підхід до визначення можливості застосування положень розділу IX-1 КПК України, вважаємо, що відсутність технічної можливості доступу до ЄРДР має бути пов'язана із впливом умов воєнного стану (наприклад, військовими діями або обставинами з ним пов'язаними: вибухи, пожежі, пошкодження, руйнування мереж внаслідок військових дій тощо) та визначати причину неможливості доступу до ЄРДР, про що потрібно зазначити у постанові про початок досудового розслідування. Такі обставини мають бути зумовлені об'єктивними, незалежними від волі уповноваженого суб'єкта обставинами і перешкодами, усунути які він не має можливості, вони повинні об'єктивно існувати (не бути уявними, надуманими); бути реальними у певний проміжок часу (на момент застосування спеціальної

норми); уповноваженим суб'єктом ці обставини не могли бути передбачені та запобігти їм неможливо, уповноважений суб'єкт на певний момент часу не може здійснювати свої повноваження.

Застосування спеціальної норми не можна вважати правомірним, якщо уповноважений суб'єкт посиляється винятково на дію правового режиму воєнного стану, як єдину підставу для застосування спеціальної норми. Також це стосується випадків, коли уповноважений суб'єкт з різних причин, не зумовлених впливом умов воєнного стану, вважає доцільним застосування спеціальної норми і відсутні підтвердження неможливості застосування загальної норми.

Вважаємо також, що ці положення є прийнятними і до інших випадків застосування ст. 615 КПК України, де містяться формулювання «у разі об'єктивної неможливості», «наявності об'єктивних обставин, що унеможливають» залежно від контексту.

Зазначення у постанові про початок досудового розслідування інформації про обставини, що унеможливають внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, має значення для з'ясування правомірності застосування п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, а для заявника забезпечує розуміння змісту діяльності уповноваженого суб'єкта, зокрема те, що офіційне розслідування розпочато, що також запобігатиме випадкам безпідставного оскарження бездіяльності щодо невнесення відомостей до ЄРДР.

Убачається доцільним зазначення у постанові про право заявника отримати витяг з ЄРДР після відновлення технічної можливості доступу до нього.

Як було зазначено, постанова про початок досудового розслідування відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України має відповідати вимогам ч. 5 ст. 214 КПК України. Крім цього, потрібно виконати вимоги, передбачені ч. 5, 6 ст. 110 КПК України щодо її структури, форми, реквізитів.

Отже, постанова про початок досудового розслідування має включати:

1) вступна частина: місце і час прийняття постанови; прізвище, ім'я, по батькові, посада особи, яка прийняла постанovu;

2) мотивувальна частина: виконання вимог, передбачених п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, ч. 5 ст. 214 КПК України. Обставини, що зумовлюють необхідність винесення постанови про початок досудового розслідування у порядку п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України.

3) резолютивна частина: крім положень, визначених у п. 3 ч. 5 ст. 110 КПК України, зазначення про можливість для заявника отримати витяг з ЄРДР після відновлення доступу та відомості про вручення копії постанови про початок досудового розслідування.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України, на досудовому провадженні може бути оскаржена бездіяльність слідчого, дізнавача, прокурора, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення. Оскільки моментом початку досудового розслідування у випадку застосування п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України є винесення постанови про початок досудового розслідування, бездіяльність слідчого, дізнавача, прокурора, яка полягає у невнесенні постанови про початок досудового розслідування, якщо відсутня технічна можливість доступу до ЄРДР в умовах воєнного стану, може бути оскаржена у порядку ст. 303 КПК України.

У ч. 1 ст. 304 КПК України визначено строк подання скарги, проте, якщо відсутня можливість виконання процесуальних дій у строки, визначені у ст. 304 КПК України такі процесуальні дії мають бути проведені невідкладно за наявності можливості, але не пізніше ніж через 15 днів після припинення чи скасування воєнного стану (п. 5 ч. 1 ст. 615 КПК України).

У підсумку потрібно підкреслити, що положення ст. 615 КПК України, які містять формулювання про неможливість

вчинення дій та виконання повноважень в умовах воєнного стану, стосуються визначених дій і повноважень, а не діяльності органів досудового розслідування і суду взагалі.

Можливість відновлення загально-го порядку кримінального провадження має переглядатися постійно із урахуванням поточної ситуації.

Висновки. Особливості правового регулювання початку досудового розслідування в умовах воєнного стану діють одночасно зі звичайним порядком початку досудового розслідування і не відмінюють обов'язковості його додержання зокрема у частині, що не регулюється спеціальним порядком та якщо виконання повноважень уповноваженими суб'єктами об'єктивно можливе під час воєнного стану.

Обставини, які унеможливають виконання певних дій в умовах воєнного стану мають бути пов'язані із впливом умов воєнного стану та визначати при-

чину неможливості виконання таких дій. Дія правового режиму воєнного стану, як єдина підстава для застосування п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, не може бути визнана достатньою.

У постанові про початок досудового розслідування має зазначатися інформація про обставини, що унеможливають внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР.

Постанова про початок досудового розслідування винесена у порядку п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України має відповідати вимогам ч. 5 ст. 214 КПК України. Крім цього, потрібно виконати вимоги, передбачені ч. 5, 6 ст. 110 КПК України щодо її структури, форми, реквізитів.

Бездіяльність слідчого, дізнавача, прокурора, яка полягає у невинесенні постанови про початок досудового розслідування, якщо відсутня технічна можливість доступу до ЄРДР в умовах воєнного стану, може бути оскаржена у порядку ст. 303 КПК України.

REFERENCES

LIST OF LEGAL DOCUMENTS

LEGISLATION

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedural Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>> data zvernennia 28.11.2023 [in Ukrainian].
2. Pro oboronu Ukrainy [On the defense of Ukraine] Zakon Ukrainy [On the defense of Ukraine: Law of Ukraine] vid 06.12.1991 № 1932-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>> data zvernennia 28.11.2023 [in Ukrainian].
3. Pro pravovyy rezhym voyennoho stanu [On the legal regime of martial law] Zakon Ukrainy [On the legal regime of martial law: Law of Ukraine] vid 12.06.2015 № 389-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>> data zvernennia 28.11.2023 [in Ukrainian].
4. On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the improvement of the procedure for carrying out criminal proceedings under martial law [Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennia poriadku zdiisnennia kryminalnoho provadzhennia v umovakh voiennoho stanu] Law of Ukraine dated 04.14.2022 № 2201-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>> data zvernennia 28.11.2023 [in Ukrainian].

BIBLIOGRAPHY

ARTICLES

5. Andrushko P P, Vstanovlennia vidsutnosti podii kryminalnoho pravoporushennia yak pidstav zakryttia kryminalnoho provadzhennia (Okremi kryminalno-pravovi ta kryminalno-protsesualni aspekty) [Establishing the Absence of a Criminal Offense Event as a Ground for Terminating Criminal Proceedings (Certain Criminal Law and Criminal Procedure Aspects)] Chastyna II (2014) 8(158) *Visnyk prokuratury* 66–80 [in Ukrainian].
6. Pohoretskyi M A, Pochatok dosudovoho rozsliduvannia: okremi problemni pytannia [Commencement of Pre-Trial Investigation: Certain Problematic Issues] (2015) 1 *Visnyk kryminalnoho sudochynstva* 93–103 [in Ukrainian].

Taran O. V.,
 Doctor in Law, Professor,
 Leading researcher
 scientific laboratory for problems
 counter crime of the National
 Academy of Internal Affairs
ORCID ID: 0000-0003-4752-9924

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.3-4/144-152>

NORMATIVE REGULATION OF THE BEGINNING OF A PRE-JUDICIAL INVESTIGATION UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Abstract. *The legal regulation of the initiation of a pre-trial investigation during the legal regime of martial law has been studied and the specifics of its application have been determined. The concepts of «martial law» and «military time» stipulated in various normative acts have been demarcated. The grounds and scope of the application of the general procedure regarding the initiation of the pre-trial investigation provided for in Art. 214 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the special order regarding the initiation of a pre-trial investigation provided for in clause 1 part 1 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine under martial law. The requirements for the resolution on the initiation of a pre-trial investigation are specified.*

The purpose of the article is a systematic elaboration of the legal regulation of the initiation of a pre-trial investigation, which includes the general norm – Art. 214 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, special – Art. 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, as well as related norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine, other normative acts and the formulation of conclusions on the peculiarities of law enforcement.

A feature of regulatory regulation and law enforcement regarding the initiation of a pre-trial investigation under martial law is the need to fulfill the requirements provided for in Art. 214 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and clause 1.part.1 of Art. 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The concepts of «martial law» and «wartime» differ according to the normative definition, and do not necessarily coincide in terms of validity. A special procedure for starting a pre-trial investigation is provided for the existence of circumstances that caused its application, namely: the operation of the legal regime of martial law, circumstances that are causally related to it and make it impossible for an authorized person to have technical access to the Unified register of pre-trial investigations. The resolution on the initiation of a pre-trial investigation and the order of its issuance must meet the requirements of Art. 110, article 214, clause 1.part.1 of article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Based on the results of the research, conclusions were formulated and substantiated regarding the peculiarities of the initiation of pre-trial investigation under martial law conditions, including the simultaneous application of the general and special procedure of the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the initiation of pre-trial investigation; the need to indicate in the decision on the initiation of a pre-trial investigation the grounds for the application of clause 1. Part 1 of Art. 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine; providing the applicant with a copy of the resolution on the initiation of a pre-trial investigation, indicating the applicant's right to receive an extract from the Unified register of pre-trial investigations after restoring access to the Unified register of pre-trial investigations and entering information about a criminal offense into it; appeal in accordance with Art. 303 of the Criminal Procedure Code of Ukraine inaction of the investigator, inquirer, prosecutor, which consists in the failure to issue a resolution on the initiation of a pre-trial investigation.

Key words: *initiation of pre-trial investigation, normative regulation, martial law, Unified register of pre-trial investigations, resolution, excerpt from the Unified register of pre-trial investigations, human rights.*

II. ПРОБЛЕМИ СУДОУСТРОЮ, ПРОКУРАТУРИ ТА АДВОКАТУРИ

Захарченко П. П.,

доктор юридичних наук,
професор, професор кафедри теорії та історії
права та держави Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-4968-9844

Мірошниченко М. І.,

доктор юридичних наук,
професор, професор кафедри теорії та історії
права та держави Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-8142-9340

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.3-4/153-165>

УДК 343.1

СУДОУСТРІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ГЕТЬМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ВІЙСЬКУ ЗАПОРОЗЬКОМУ)

Анотація. У статті здійснено класифікацію судових органів в Українській Гетьманській державі (Війську Запорозькому) впродовж другої половини XVII – XVIII ст.ст.

Метою роботи є виявлення інститутів судочинства, що діяли в Українській Гетьманській державі, їхньої структури, класифікація, компетенція кожного з них, а також особливості процесуального права зазначеного періоду.

Услід за окремими дослідниками історії національного права, автор поділяє думку, що впродовж др. пол. XVII – кінця XVIII ст. система судочинства в Україні пройшла тривалу еволюцію, яка не тільки дозволила сформувати дієву систему судоустрою та судочинства, а й заклати світоглядні орієнтири в правовій культурі українців. В основу періодизації покладений відомий принцип історії їхнього становлення, розвитку та занепаду. Здійснено характеристику кожного із інститутів судової влади, починаючи від сільських, селянських та домініальних і закінчуючи судом гетьмана, що мав необмежену компетенцію, міг розглянути будь-яку справу нижчих судів. Зазначено, що зі своєю зайнятістю іншими державними справами, гетьман рідко виступав у ролі одноосібного судді. Здебільшого він діяв через Генеральний військовий суд, який вирішував справу по суті і доповідав гетьману про хід процесу і ухвалений вирок. У XVIII ст. в судову компетенцію гетьмана почали втручатися представники російського уряду. Із початком 1720-х рр. відбувалося активне втручання царського уряду в діяльність Генерального військового суду. Вищою апеляційною судовою інстанцією фактично ставала перша Малоросійська колегія.

В Українській Гетьманській державі розбудовано уніфіковану систему судоустрою, сформовано чітку вертикаль органів судочинства. Окрім названих, в Українській гетьманській

державі були чинними полкові суди; сотенні та ратушні суди; копні; міські суди та інші. Їхньою характерною рисою було чітке розмежування підпорядкованості та підсудності. Генеральний військовий суд вважався найвищою апеляційною та касаційною інстанцією, вирішував справи, що стосувалися козацької старшини та гетьмана; полкові суди вирішували адміністративні спори. Функціонували і спеціалізовані суди: духовні, цехові, ярмаркові, митні, третейські.

Продемонстровано особливості судового устрою та процесу, в основу яких покладені демократичні принципи, такі як розгляд судовими установами справ як місцевого населення, так і іноземців; у містах з магдебурзьким правом справи міщан розглядалися об'єднаними козацько-міщанськими судами; процес у судах був порівняно однорідним, завдяки чому між ними не виникало суперечок щодо компетенції.

У висновках зазначено, що принципи українського судочинства, що були закладені в умовах Національно-визвольної війни середини XVII ст., є витребуваними і нині, у тому числі – незалежність суду, рівність перед судом, відкритість і змагальність процесу, ухвалення рішень суддею на підставі доказів і внутрішнього переконання. У Російській імперії легітимізація цих принципів на законодавчому рівні відбулася лише з проведенням Судової реформи 1864 р.

Судове діловодство було формалізованим з виокремленням спеціальних підрозділів оповіщувальної, слідчої, процесуально-вирокової і нотаріальної документації.

Ключові слова: Українська Гетьманська держава (Військо Запорозьке), інститути судової влади, класифікація судів, судочинство, процесуальне право.

Постановка проблеми. 17 червня 2022 р. Єврокомісія підтвердила, що Україна заслуговує на статус кандидата для вступу до Європейського Союзу, положення щодо якого знайшло своє місце в Конституції України, починаючи з 21 лютого 2019 р. Разом із затвердженням статусу кандидата, Брюссель висунув на адресу Києва вимоги в частині інтенсифікації проведення реформ, з цією метою надавши список із семи блоків, виконання яких Євросоюз визначив як умову до набуття повноправного статусу кандидата для членства. Два ключових із них стосуються безпосередньо просування перетворень у сфері конституційного суду зокрема та судової реформи загалом. Як бачимо, на думку європейських експертів, національні інститути правосуддя допоки не відповідають існуючим стандартам держав-членів ЄС. Ці зауваження залишилися не усунутими остаточно й на момент початку переговорів про вступ України до Євросоюзу, що відбувся 14–15 грудня 2023 р.

У зв'язку з висловленням, запропонована для широкого загалу стаття має на меті реконструювати розвиток системи вітчизняного судочинства, продемон-

струвати закономірності її становлення та особливості функціонування в умовах Української гетьманської держави впродовж другої половини XVII – XVIII ст.ст. У такий спосіб маємо намір показати, що судова система України має глибокі історичні корені і реформувати її необхідно насамперед у напрямку реального забезпечення правосудності рішень від впливу факторів адміністративного, корупційного та іншого протизаконного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова проблематика, що потрапила у фокус нашого зору, не є новою в українській історіографії. З різним рівнем успіху вона знайшла своє відображення в роботах таких вчених як І. Бойко, О. Биркович, М. Грушевський, В. Іванов, Р. Лашенко, Я. Падох, А. Пащук, М. Погорецький, Н. Сиза, М. Чубатий, І. Усенко, О. Шевченко, А. Яковлів та ін.

Метою статті виявлення інститутів судочинства, що діяли в Українській Гетьманській державі, їхньої структури, класифікація, компетенція кожного з них, а також особливості процесуального права зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу. З підписанням Зборівської угоди 1649 р.

і поширенням української влади на територію Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини істотні зміни сталися у судочинстві. Фактично відбулася реанімація суду реєстрових козаків, що існував до початку 1638 р., та його поширення на всі території новоутвореної держави.

Судочинство здійснювалося на основі звичаєвого права, литовських статутів, магдебурзького права. Припинили існування гродські, земські, підкоморські й домініальні суди. Натомість були створені генеральний, полкові й сотенні суди. Козацьким судам підлягали не тільки козаки, а й міщани та селяни, особливо у справах розбою та вбивств. У містах і містечках суд здійснювали колегії лавників та ратуші, у селах – війти й отамани (у північних районах Лівобережжя діяли копні суди, тобто громадські сільські суди).

Негативна сторона організації судової справи полягала у поєднанні судової й адміністративної влади. У такому вигляді система судочинства проіснувала до 1763 р., коли останній гетьман К. Розумовський провів судову реформу. О. Биркович зауважує, що впродовж др. пол. XVII – кінця XVIII ст. система судочинства в Україні пройшла тривалу еволюцію, яка не тільки дозволила сформувати дієву систему судоустрою та судочинства, а й закласти світоглядні орієнтири в правовій культурі українців. Науковець виокремлює шість етапів цього процесу: 1) етап становлення (1648–1657 рр.); 2) етап утвердження (1657–1710 рр.); 3) етап конституційного закріплення (1710–1722 рр.); 4) перехідний етап (1722–1760 рр.); 5) реформаційний етап (1760–1764 рр.); 6) ліквідаційний етап (1764 р. – початок XIX ст.)¹.

Суди, що діяли в Україні одразу після початку Української національної революції під керівництвом Б. Хмельницького, можна умовно поділити на:

– *суди сільських отаманів* вважалися судами першої інстанції і складали базо-

ву основу усієї структури судової влади. Діяли у складі колегії, на засіданнях головував сільський отаман. Вирішували дрібні цивільні та кримінальні справи місцевих жителів та осіб, що вчинили злочини на території села. У кримінальних справах здійснювали попереднє розслідування;

– *сотенні суди* проводили свої засідання колегіально в сотенних містах. Суд розглядав цивільні й тяжкі кримінальні справи, а також ті, в яких однією зі сторін виступали представники сільської старшини. Мали право взяти до свого провадження будь-яку справу з відання сільського суду. Оскарження направлялося до суду третьої інстанції;

– *полкові суди* діяли як суди першої інстанції для козацької, сотенної та полкової старшини. Розглядали апеляції від сільського і сотенного судів. Суд очолював полковник, у його засіданні брали участь полковий суддя, представники полкової та значкової старшини. Замість полковника судові засідання міг проводити полковий обозний або осавул. Проводили судочинство у кримінальних справах, за які передбачалася смертна кара. Захисниками в суді часто виступали представники духовництва, старшини, шляхти, а з XVIII ст. – російська аристократія.

На початку формування держави найвищим судом був Генеральний військовий суд. За часів Б. Хмельницького до нього входили генеральний суддя та судовий писар. Згодом склад суду розширився і включав двох генеральних суддів, судового писаря та представників від генеральної старшини. Вважався судом першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів. До його компетенції належали земельні спори, які вирішувалися призначеними із членів суду комісарами з виїздом на місце спору.

З початку XVIII ст. апеляційною установою на вироки Генерального вій-

¹ О Биркович, Етапи та особливості судоустрою та судочинства Гетьманщини (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) (2020) 3 (31) (1) *Knowledge, Education, Law, Management* 113.

ського суду у політичних і кримінальних справах стала Генеральна військова канцелярія. Очолював її гетьман, який призначав членів суду лише з представників генеральної старшини. Генеральна військова канцелярія найбільш активно втручалась у вирішення судових справ ледь не всіх рівнів, часто-густо, дублюючи, а то й підмінюючи Генеральний військовий суд, що формально вважався вищою апеляційною судовою інстанцією держави на чолі з гетьманом.

Згодом на провідні позиції вийшов суд гетьмана, який мав необмежену компетенцію, міг розглянути будь-яку справу нижчих судів. Вирок не підлягав оскарженню. У зв'язку зі своєю зайнятістю іншими державними справами, гетьман рідко виступав у ролі одноосібного судді. Здебільшого він діяв через Генеральний військовий суд, який вирішував справу по суті і доповідав гетьману про хід процесу і ухвалений вирок. У XVIII ст. в судову компетенцію гетьмана почали втручатися представники російського уряду. Із початком 1720-х рр. відбувалося активне втручання царського уряду в діяльність Генерального військового суду. Вищою апеляційною судовою інстанцією фактично ставала перша Малоросійська колегія.

До місцевих органів судочинства належали міські суди, що поділялися на *магістратські* та *ратушні*.

Магістратськими називалися суди, що здійснювали судочинство у містах, заснованих на магдебурзькому праві. Під час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького зі станових судів міщан вони перетворилися на суди із загальною юрисдикцією, в яких розглядалися справи усіх верств населення. Така ситуація існувала до 1730 р., коли гетьман Д. Апостол своїм розпорядженням відновив порядок, за яким магістратські суди знову стали становими міщанськими судами. Апеляційною установою для цих судів був генеральний військовий

суд. Діяли колегіально у складі не менше п'яти осіб: бурмистра, лавників, райців і присяжних.

Ратушні суди функціонували у містах і містечках, що не мали магдебурзького самоврядування. Підпорядковувалися козацькій старшині. До складу ратушного суду входили судді з міщан – вїйт, бурмистер, писар, а також представники козацької старшини – сотник або курінний отаман і козаки, жителі міста. Розглядалися різноманітні справи міщан, а також спори між ними й козаками. Апеляційною установою для ратушних судів був полковий суд.

Для селян існували сільські суди (процес проводила колегія суддів із числа козаків, що розглядали дрібні цивільні та кримінальні справи між рядовими козаками або між козаками та посполитими)¹, *селянські суди на чолі з вїйтом* і домініальні суди. Незважаючи на ліквідацію польського шляхетського землеволодіння, домініальні суди не припинили функціонування, адже економічна і соціальна нерівність між суспільними верствами не була повністю усунута. Щоправда, на відміну від польсько-литовських судів, засідання проводилося колегіально за участю представників громадськості.

У північних районах Лівобережжя до кінця XVIII ст. для селянства продовжували функціонувати копні суди. Участь у засіданнях брали домовласники, що постійно проживали на території копного округу. Запрошувалися жителі сусідніх сіл, завдання яких полягало у здійсненні контролю за об'єктивністю процесу і справедливістю винесеного вироку. Один із етапів слідчих дій під назвою «гаряча копа» у цей період отримав назву «шлякування»².

Суди, що з'явилися в Україні після початку революції, порівняно з попереднім періодом, мали низку особливостей:

- стали позастановими;
- у їхній роботі брала участь громадськість;

¹ В Брехуненко, І Синяк, Адвокати в судочинстві ранньомодерної Української держави – Гетьманщини (Київ, КВШ, 2017) 46.

² А Яковлів, Українське звичаєве процесуальне право (Прага, 1931) 10.

– судова, як і адміністративна влада, перебувала руках козацької старшини;

– існувала довготривала процесуальна тяганина, викликана повільністю у вирішенні справ із-за великої кількості апеляцій, або ж одна справа могла переходити через десятки різних судів – від нижчих до вищих¹.

Функціонували і спеціалізовані суди. До них належали:

– *цехові суди* – станові судові інституції цехових корпорацій, діяльність яких регулювалася статутами цехів. У їхній компетенції перебували дрібні справи, що виникали із суперечок між цеховиками (непристойні висловлювання, присутність братчика зі зброєю на зборах тощо). Складалися з колегії із 4–12 осіб, які називалися братами старшими. Голова суду обирався, зазвичай, на довічний термін, що підтверджувало його значущість та певну незалежність. Судова колегія збиралася за необхідності, свої присуди ухвалювала усно, найважливіші записували до книги. Судочинство здійснювалося з додержанням процесуальних формальностей. Допускалися апеляції до магістратського суду. За невиконання рішень суду винні каралися ув'язненням у ратуші. Із занепадом цехової системи з середини XIX ст. цехові суди припиняють свою діяльність;

– духовенств і миряни у церковних та родинно-шлюбних справах підлягали юрисдикції *духовних, або церковних судів*. Вони розглядали окремі цивільні справи, у яких фігурували світські особи, а також цивільні і кримінальні справи служителів церкви, навіть тоді, коли одним із учасників процесу була світська особа.

З початком XVIII ст. в процесуальному праві церковного суду відбулися зміни. Фіксуються непоодинокі випадки здійснення судочинства щодо священиків світськими судами. Політичний режим абсолютної деспотичної монархії Росії, до складу якої потрапила Украї-

на після поразки І. Мазепи, ставив собі за мету усунення від здійснення судочинства усіх судів, альтернативних імперським судовим установам;

– із розвитком торгівлі в Україні другої пол. XVII ст. з'явилися *ярмаркові суди*. Їх відносять до так званих «словесних судів», оскільки засідання проводилися у формі усного діалогу між сторонами процесу. Перебіг справи в суді не стенографувався, протокольні записи не велися. Це, фактично, були суди полковників, але здійснювалися від його імені уповноваженими на те представниками полкового суду. Головна причина виникнення і функціонування ярмаркових судів полягала в потребі швидкого і термінового вирішення справ, пов'язаних із специфікою ярмаркової торгівлі. Заплутані купецькі спори вимагали такого суддівського складу, який би розумівся на особливостях торгових операцій;

– функціонував суд *грецького Ніжинського братства*. Він провадився у купецькій факторії, що мала власне самоуправління. Право на здійснення судочинства братство отримало на основі привілеїв українських гетьманів. Вирішував винятково цивільні спори, які виникали у середині національно-релігійного об'єднання і стосувалися порушень торговельних правил, встановлених виконавчим органом братства – радою². Припинив своє існування в 1786 р., коли замість нього в Ніжині утворився грецький магістрат;

– тісно пов'язані з правовідносинами у сфері торгівлі були також *митні суди*. Склад суду і правила здійснення судочинства у цих судах не були упорядковані на законодавчому рівні. До їхньої компетенції належали спори про порушення договорів купівлі-продажу, позика рухомого майна, шахрайство тощо. Скарга подавалася в усній формі, судочинство проводилося оперативно, присуд виконувався негайно³;

¹ Я Падох, Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII столітті (Львів, Світ, 1994) 180–181.

² П Захарченко, Історія українського права: навчальний посібник (Київ, ВД «Освіта України», 2019) 180–181.

³ Н Сиза, Суд і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: монографія (Київ, Українська видавнича спілка, 2000) 27.

– продовжувалась українська традиція функціонування третейських судів. Свій відлік вони розпочали з указу цариці Анни Іоанівни від 8 серпня 1734 р. Вважалися особливим видом судів, що діяли при Генеральній військовій канцелярії, яка й спрямовувала справи для винесення рішення в межах їхньої юрисдикції. Суди розглядали цивільні справи з ініціативи сторін, що мали намір завершити процес мировою угодою. У їхній компетенції перебували й незначні кримінальні справи, крім таких, де передбачалось публічне покарання або страта.

Суд формувався за обоюсторонньою згодою сторін із числа генеральної старшини, бунчукових товаришів, полкової і сотенної старшини і затверджувався Генеральною військовою канцелярією¹. Прізвище третейського судді заносилося в судову книгу, а позивач і відповідач, у разі ухвалення справедливого для обох рішення, ставили свої підписи під остаточним процесуальним документом. У разі не згоди із судовим рішенням, апеляційна скарга направлялася до генеральної військової канцелярії.

Незмінною залишалася й традиція функціонування *мирових «єднальних» судів*. На практиці загальні суди неодноразово рекомендували сторонам вирішувати спори мирним шляхом, зокрема, Генеральний військовий суд за попередньою згодою учасників процесу спрямовував на місце «єднальний» суд. За характером діяльності вони нагадували третейські суди. Сторони могли передати вирішення спору обраним ними особам на підставі письмового запису, яким зобов'язувалися виконати постанову суду. У противному разі, «єднальні» суди накладали штраф, розмір якого був попередньо узгоджений.

Мировими суддями могли бути особи сумлінні, повнолітні, без фізичних вад,

знайомі з правом, окрім невільників. Розглядалися цивільні справи, а з карних – вчинені випадково, без злочинного умислу. Рішення ухвалювалися більшістю голосів. Сторона, що не виконала постанови, зобов'язувалась сплатити штраф і покрити збитки позивача. Постанову мирового суду можна було оскаржити на таких підставах: якщо не було запису про передачу справи мировому суду або в постанові не передбачалось «заруки» (штрафу) на осіб, які її порушують; якщо постанова не викладена в письмовій формі і не підписана мировими суддями; якщо мирові судді вийшли за межі запису або не вирішили всіх питань, які слід було розв'язати².

Отже, у ході Української національної революції середини XVII ст. польська система організації судів була замінена на систему козацьких судів, що витримала столітню, як мінімум, апробацію. Наявність значної кількості судових інститутів свідчила про відсутність чітко визначеної компетенції судів та пошуки шляхів створення української моделі справедливого правосуддя³.

До середини XVIII ст. порядок провадження справ у суді з карних чи цивільних справ був схожим, адже в Українській гетьманській державі превалював приватно-правовий характер розслідування та розгляду справ. А кінець XVIII – поч. XIX ст. ознаменувався впровадженням станового судочинства в Україні⁴.

Судочинство Української гетьманської держави було засноване на демократичних засадах і принципах, до яких, за визначенням українських дослідників історії судочинства, російська юстиція звернеться через сто років під час судової реформи Олександра II. До таких, зокрема, належали:

– незалежність суду, обрання суддів та їхня професійність;

¹ А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) (Львів, Львівський університет, 1997) 52.

² А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) (Львів, Львівський університет, 1997) 53–54.

³ П Захарченко, Історія українського права: навчальний посібник (Київ, Освіта України, 2019) 181.

⁴ О Биркович, Впровадження російського станового судочинства на території України (кінець XVIII – початок XIX ст.) (2020) 1 (45) *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія – Право* 40–44.

- рівність усіх перед судом;
- ієрархічність судових інстанцій і розподіл їхньої компетенції;
- пріоритет процедури;
- відкритість і змагальність процесу;
- ухвалення рішень на підставі доказів і внутрішнього переконання судді¹.

Демократичність судового устрою *Української гетьманської держави* визнає Я. Падох. Він вважає, що усі судові установи розглядали справи як місцевого населення, так і іноземців; у містах з маґдебурзьким правом справи міщан розглядалися об'єднаними козацько-міщанськими судами; процес у судах був порівняно однорідним, завдяки чому між ними не виникало суперечок щодо компетенції².

Судовий процес в Українській гетьманській державі XVII–XVIII ст. мав такі риси:

- *провадження справ* у суді не мало поділу на галузі процесуального права – карні, цивільні, господарські тощо. Це пояснюється тим, що цивільні і у великій кількості карні справи (уряд переслідував переважно антидержавні та тяжкі злочини), мали приватно-правовий характер. Процес вважався виключно особистою справою сторін з підпорядкуванням їх керівній ролі суду. Згідно пануючої у той час доктрини, судовий процес розглядався як своєрідний договір, сторони якого зобов'язані були пройти судову процедуру, а рішення суду не могло піддаватися сумніву, бо вважалося справедливим. Перед судом стояло завдання – домогтися задоволення в першу чергу матеріальних претензій сторони позивача, а лише потім – інтересів держави. Нерідко процеси закінчувались мировою угодою;

- судовому процесу відводилась *правоутворююча роль*, що проявлялася в судовій практиці і у частині трансформа-

ції норм звичаєвого права в обов'язкову норму;

- процес тісно пов'язувався з *матеріальним правом*. Систематизовані збірники права, якими керувався суд, містили як матеріальні, так і процесуальні норми права. Останні викладались іноді лише в окремих главах чи розділах, а почасти паралельно з нормами матеріального права. Цей зв'язок не був формальним і проявлявся у тому, що, у разі порушення норм матеріального права, його захист здійснювався у формах, передбачених і регламентованих процесуальним правом.

Особливість українського судового процесу вбачається в наявності окремих принципів, маловідомих російській системі правосуддя, зокрема:

- головним *принципом процесуального права Української гетьманської держави дослідники вважають принцип змагальності*, що забезпечувався можливістю сторін спору доводити свою правоту, використовуючи фактичний матеріал і судові докази. Велика увага приділялася відшкодуванню матеріальних збитків потерпілому;

- принцип *диспозитивності*, що *полягає* в праві сторін розпоряджатись об'єктом процесу, отже, матеріальними правами, а також процесуальними засобами, які можуть бути використані в процесі сторонами в межах чинного права. Обсяг позову як у карній, так і цивільній справі залежав від позивача. Потерпілий іноді укладав мирову угоду або пробачав злочинцеві його провини³.

Проте у 1720-х рр. в кримінальних провадженнях, через втручання Росії в українське судочинство, змагальний процес був поступово витіснений *інквізиційним*, під час якого доказами розпоряджався сам суд, а сторони були насправді не суб'єктами, а об'єктами процесу⁴.

¹ І Усенко (ред.), Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку (Київ, Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014) 162–163.

² Я Падох, Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII столітті (Львів, Світ, 1994) 177–178.

³ А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) (Львів, Львівський університет, 1997) 104.

⁴ Н Сиза, Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: монографія (Київ, Українська видавнича спілка, 2000) 49, 82.

Цивільні справи і надалі розглядалися переважно в обвинувально-змагальному порядку;

– *принцип виборності суддів*, що до *статутної судової реформи К. Розумовського 1760–1763 рр. мав обмежений характер*. Після реформи проводились вибори земських і підкоморських судів;

– *усність процесу*. Акт реалізації судової влади виносився в усній формі, а лише згодом записувався в книгу «для пам'яті». Лише на початку XVIII ст. в інструкції Д. Апостола наказувалось приймати скарги-позови («супліки і донесення») у письмовій формі. Передбачалось писати за прикладом російського судового процесу чолобитну, вводився закритий допит, виготовлялися по справі окремі виписки з посиланням на норми права тощо;

– *принцип безпосередності, тобто постановлення рішення суду на основі тих матеріалів, з якими безпосередньо ознайомилися самі судді до судового процесу*, були ними продемонстровані в його ході;

– *публічність судового процесу, що полягав у відкритості та можливості присутності сторонніх людей*. Присутні на процесі люди могли клопотати перед судом про вирішення справи з бажаним для неї результатом. Нагадаємо, публічність процесу – це традиція громадських судів.

Дослідники наголошують, що прагнення царату впровадити практику закритих процесів переважно в карних справах не увінчались успіхом. Процеси в українських судах і надалі відбувались переважно у відкритому режимі, прилюдно. Присутність сторін і свідків вважались обов'язковими, проте траплялися й винятки. У такому разі, суд зачитував протоколи заслуховування свідків іншими судами, які надсилались в інстанцію, де розглядалась справа по суті. Проведення без участі сторін розглядалися також в апеляційних судах¹.

Із застосуванням «Краткого изображения процессов», уведеного в 1716 р.,

стала зникати безпосередність і змагальність у процесі. Встановлювалася формальна сила кожного з видів доказів, які допускалися в суді. Запанував принцип *формалізму процесу*, що полягав у неухильному виконанні норм процесуального права під час розгляду та вирішення справи, яка поширюється не лише на суд, а й на всіх інших учасників процесу. За цим принципом суд позбавлявся можливості оцінювати докази за своїм переконанням².

Сторони (особи), які виступали в процесі з позовом до суду називалися: «поводовая сторона», «актор», «кредитор», «інстигатор», «укривжоний», «жалобливая сторона», «челобитчик», «доноситель». На початку XVIII ст. в практиці утвердились два терміни: «челобітчик», «істець», або «істцовая сторона». Сторона, яка себе захищала, називалася «отпорною», «злодейскою», «отводною», «позваною». У XVIII ст. в практиці утвердились терміни «ответчик» і «позваний».

Процесуальна правоздатність, тобто здатність бути суб'єктом процесу, в судовій практиці визнавалася за всіма вільними і притомними (які усвідомлювали свої дії, мали здоровий глузд). Процесуальної правоздатності позбавлялися невільники, «баніти» (люди оголошені поза законом), «безчесні», «прокляті».

Особи, позбавлені процесуальної правоздатності, не мали й *процесуальної дієздатності* (здатність особисто брати участь в судовому процесі). Проте, не всі правоздатні мали процесуальну дієздатність. Зокрема, ними не могли бути малолітні діти, якими вважались хлопці до 18 років і дівчата до 13 років, марнотратники, психічно хворі, глухі, німі тощо.

Учасниками процесу виступали і *співучасники спору*. Співучасть у спорі виникала тоді, коли на боці позивача чи відповідача, чи на боці одного і другого було декілька осіб. Співучасть з'являлась у зв'язку зі спорами, що стосували-

¹ А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (Львів, Видавництво Львівського університету, 1967) 105–106.

² М А Чельцов-Бебутов, Курс советского уголовно-процессуального права (Москва, Госюриздат, 1957) 709.

ся права спільної власності на землю чи майно. Дії одного з співучасників не зобов'язували іншого.

Практикувалась заміна сторони в процесі *представниками сторін*, що називалися «прокуратором», рідше – «патроном», «адвокатом», «промотором», «повіреним» чи «присяжним повіреним».

Відомості про участь *публічного обвинувачувача* (обов'язкова в судовому процесі європейських країн того часу) відсутні. У всіх випадках ним виступав приватний обвинувач-інстигатор. Саме це й надавало приватно-правовий характер судовому процесові як в цивільних, так і в карних справах. Іноді в справах особливої ваги брав участь представник від гетьмана. Він виступав з обвинуваченням в конкретній справі, але прокурорські функції в коло його обов'язків не входили¹.

Доказами в процесі називались обставини, якими обґрунтовувалися вимоги і заперечення сторін, та на підставі яких формувалось переконання судів про справжні стосунки між сторонами. Тягар доказування покладался на сторони: позивач-скаржник мав довести підставу позову-заяви, а відповідач-обвинувачений – свої заперечення. З судової практики цивільних справ відомі випадки покарання осіб, які не змогли обґрунтувати свій позов.

Доказами в суді вважалися:

– *пояснення сторін*, підкріплені присягою, а іноді співприсяжниками та іншими засобами, як, наприклад, «викидщиною», тобто пропонуванням виплати відповідної суми у випадку неправдивості пояснень, чи тортурами;

– особисте зізнання підозрюваного мало найвищу доказову силу. Відповідно до «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., покази оцінювали-

ся судом за такими критеріями: зізнання мало бути здійснене з власної волі, подаватися усно й бути правдивим. Суд не вважав за доказ зізнання неповнолітнього або психічно хворого, здійснене під тиском, сумнівне або неправдоподібне чи здійснене у стані афекту;

– публічні та приватні письмові документи. Дозволялося доводити їх фальшивість, підробку, підчистку. Все це, в свою чергу, треба було підтверджувати доказами. З поданням публічних (державних) документів жоден інший доказ не міг спростувати їх;

– *пояснення свідків*. Свідками могла бути особа, що досягла 14-річного віку в цивільних і 20 років у кримінальних справах. Норма права установлювала і верхню вікову межу для свідків – 70 років. Жінки й нехристияни допускалися до свідчення лише тоді, коли не було інших очевидців.

Свідки давали покази усно, але за бажання могли подавати їх у письмовому викладі. Їхню доказову силу суд оцінював за формальними підставами: найбільшу доказову силу мали свідчення про подію злочину, висловлену синхронно двома або більше свідками; покази чоловіка мали перевагу над свідченнями жінки; заможним й шанованим надавалася перевага над бідними і знеславленими; покази освіченого мали пріоритет над показами безграмотної особи тощо².

Свідки поділялися на *звичайних (приватних) і офіційних*. Звичайних приводили у суд сторони, але не менше двох. Вони мали бути не зацікавлені у справі, але у спорі між сторонами давали під присягою пояснення про відомі їм факти та обставини. Своєю чергою, звичайні свідки ділились на випадкових, які через збіг обставин стали очевидцями певних фактів, що мають значення для справи та запрошених свідків, які спеціально

¹ А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (Львів, Львівський університет, 1997) 113.

² М А Погорецький, Розшук у козацьку добу (2003) 1 (2) Право і безпека 117–120; Н А Погорецький, Розыск во времена казачества на Украине и использование его результатов в уголовном судопроизводстве (2004) 2 История государства и права (Москва) 30–32; М А Погорецький, Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія (Харків, Арсіс ЛТД, 2007) 11–12.

викликалися сторонами для фіксування певних фактів, наприклад, ними були «могоричники», а також посланці, гінці, так звані свідки з досвіду. Це, як правило, поважні люди, свідки-співприсяжники, які своєю присягою підтверджували правоту пояснень однієї із сторін.

Офіційними свідками вважалися судові особи або особи, які виконували доручення суду. У практиці сотенних і полкових судів ними були так звані «розищики», а також осаули у тих випадках, коли на них покладалось завдання не тільки заслухати свідків, а й також зробити огляд на місці і дати свої пояснення. Після судової реформи К. Розумовського 1760–1763 рр. офіційним свідком найчастіше виступав возний;

– *заклад чи викидицина* як вид доказу полягали в тому, що, у разі суперечки між окремими особами, одна із сторін, щоб довести свою правоту, під заставу пропонувала певну суму грошей чи обіцяла пошкодити собі здоров'я, коли програє справу. На використання такого виду доказу необхідна була згода й іншої сторони, зовнішньою ознакою якої було простягнення руки для потиску супротивнику;

– *присяга* призначалася судом у разі відсутності інших доказів у справі, її складала одна сторона, яку суд вважав ближчою до істини. Інколи вона не відбувалася, адже одна сторона по справі мала доставити іншу до місця її здійснення, що не завжди вдавалося. Зазвичай, присяга складалась у церкві у присутності священика, відрядженого члена судової колегії, судового писаря й противної сторони по справі. Вона відбувалася у формі покладання руки і цілування ікони за заздалегідь заготовленим судом текстом (юраментом), до якого заносили конкретні обставини справи, наприклад, про те, що підозрюваний не застосовував фізичної сили до потерпілого тощо.¹ Мала вирішальну доказову силу. Якщо одна із сторін відмовлялася від присяги,

вона програвала справу. Порушникові клятви відрубували два пальці на руці. Крім того, він мусив відшкодувати збитки, завдані іншій стороні процесу;

– *речові докази*. Об'єктами речових доказів здебільшого були коні, воли, вівці, зерно, гроші, мідні труби до винокуріння, одяг та інші побутові речі, знаряддя вбивства, побиття тощо. Їх мав признати своїми потерпілий, вказавши на характерні ознаки;

– *зізнання під час тортур*. Порівняно з попередньою епохою тортури застосовувалися значно рідше, лише у справах про тяжкі злочини. Для зізнання підозрюваного застосовувалися такі форми, як биття батогами, припікання розпеченим залізом, розтягування суглобів ніг і рук. Від катування звільнялися шляхтичі та священики, знатні особи, літні люди віком понад 70 років, малолітні та вагітні жінки. Однак, якщо вони підозрювалися у вбивстві чи злочині проти держави, то тортури могли застосовуватися за розсудом судової установи;

– *висновки експертів*. У ролі експертів виступали професіонали різних сфер життя і галузей економіки: мельники, мірошники, ковалі, шевці, кравці, купці, а також літні жінки, повитухи, яких, зазвичай, залучали до справ, що стосувалися зґвалтування дівчат або розлучень, при розгляді інтимних сторін життя. У 70-х роках XVIII ст. був офіційно запроваджений інститут судово-медичних експертів

Згідно висновків науковців, провадження справи і виконання судових рішень були чітко регламентованими звичаєвим правом, литовськими статутами, магдебурзьким правом, процесуальними нормами, які поряд з нормами матеріального права були систематизовані в збірниках українського права, якими керувалися судді. Мова суду 1648–1782 рр. – в основному українська народна з великою домішкою полонізмів, старослов'янських зворотів, латин-

¹ І Ю Черкаський, Звідомлення І Ю Черкаського про командировання до Чернігова в серпні року 1926 (1929) 8 *Праці Комісії з вивчення Західно-Руського права* 429–450.

ських термінів, а з початку XVIII ст. – русизмів. У другій чверті XVIII ст., коли в Україні стало застосовуватись і російське законодавство, на посади полковників призначалися також росіяни і вплив російської мови в судочинстві посилювався. Протоколи судових справ і постанови судів стали писати російською мовою з численними українізмами¹.

Висновки. Судова влада Української гетьманської держави була інституціалізована, ієрархізована та уособлювала важливу сферу публічної влади наведення справедливого правового порядку у формально визначених процесуальних межах.

Суд не був відокремлений від адміністрації, тобто судових органів відмежованих від інших органів влади і управління не існувало. Термін «суд» містив усю сукупність засобів з охорони прав населення від будь-яких посягань та їхнє відновлення у разі порушення.

Суддівський корпус, представлений як козацькими, так і міськими судовими урядовцями від генеральних і полкових суддів до війтів, бурмістрів, райців, возних і судових писарів, мав усі ознаки професійної корпорації.

В Українській гетьманській державі розбудовано уніфіковану систему судоустрою, сформовано чітку вертикаль органів судочинства: Генеральний військовий суд; полкові суди; сотенні та ратушні суди; сільські, селянські суди; копні; міські та домініальні суди. Їхньою характерною рисою було чітке розмежу-

вання підпорядкованості та підсудності. Генеральний військовий суд вважався найвищою апеляційною та касаційною інстанцією, вирішував справи, що стосувалися козацької старшини та гетьмана; полкові суди вирішували адміністративні спори. Функціонували і спеціалізовані суди: духовні, цехові, ярмаркові, митні, третейські.

У судочинстві діяв важливий принцип доступності до суду, що передбачав нормативне закріплення й реальне забезпечення можливості безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав будь-якій людині, незалежно від її соціального статусу.

Узвичаєними були принципи судочинства, які є актуальними і сьогодні, у тому числі – незалежність суду, рівність перед судом, відкритість і змагальність процесу, ухвалення рішень суддею на підставі доказів і внутрішнього переконання. У Російській імперії легітимація цих принципів на законодавчому рівні відбулася лише з проведенням Судової реформи 1864 р.

Судове діловодство було формалізованим з виокремленням спеціальних підрозділів оповіщувальної, слідчої, процесуально-вирокової і нотаріальної документації.

Кримінальний процес був заснований на судовому дослідженні фактів, цивільний – залишався контроверсійним, а доказова система базувалася на документальній традиції та інститутах свідків і присяги².

REFERENCES

BIBLIOGRAPHY

ARTICLES

1. Brekhunenko V, Syniak I, Advokaty v sudochynstvi rannomodernoi Ukrainskoi derzhavy – Hetmanshchyny [Lawyers in the judiciary of the early modern Ukrainian state – Hetmanship] (Kyiv, KVShch, 2017) 46 [in Ukrainian].
2. Byrkovych O, Vprovadzhennia rosiiskoho stanovoho sudochynstva na terytorii Ukrainy [Implementation of the Russian state judiciary on the territory of Ukraine] (kinets XVIII – pochatok KhIKh st.) (2020) 1 (45) *Visnyk NTUU «KPI» Politolohiia. Sotsiolohiia – Pravo* 40–44 [in Ukrainian].

¹ А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (Львів, Львівський університет, 1997) 119–152.

² І Усенко (ред.), Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку (Київ, Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014) 176–177.

3. Byrkovych O, Etapy ta osoblyvosti sudoustroiu ta sudochynstva Hetmanshchyny [Stages and peculiarities of the judicial system and judicial proceedings of the Hetmanate] (druga polovyna XVII – kinets XVIII st.) (2020) 3 (31) (1) *Knowledge, Education, Law, Management* 113 [in Ukrainian].
4. Cherkaskyi I Yu, Zvidomlennia I Yu Cherkaskoho pro komandyrivannia do Chernihova v serpni roku 1926 [I Yu Cherkaskyi's message about his secondment to Chernihiv in August 1926] (1929) 8 *Pratsi Komisii z vyuchuvannia Zakhidno-Ruskoho prava* 429–450 [in Ukrainian].
5. Pohoretskyi M A, Rozshuk u kozatsku dobu [Searches in the Cossack era] (2003) 1 (2) *Pravo i bezpeka* 117–120 [in Ukrainian].
6. Pohoretskyi N A, Rozysk vo vremena kazachestva na Ukrainy y yspolzovanye ego rezultatov v uholovnom sudoproizvodstve [Search during the times of the Cossacks in Ukraine and the use of its results in criminal proceedings] (2004) 2 *Ystoriia hosudarstva y prava* (Moskva) 30–32 [in Russian].

AUTHORED BOOKS

7. Cheltsov-Bebutov M A, *Kurs soetskoho uholovno-protsessualnoho prava* [Course of Soviet criminal procedure law] (Moskva, Hosiuryzdat, 1957) 709 [in Russian].
8. Padokh Ya, *Gruntove sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini u druhii polovyni KhVII – XVIII stolitti* [Land justice in Left Bank Ukraine in the second half of the 17th – 18th centuries] (Lviv, Svit, 1994) 181 [in Ukrainian].
9. Pashuk A Y, *Sud i sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII–XVIII st.* [Court and judiciary in Left Bank Ukraine in the XVII–XVIII centuries] (Lviv, Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu, 1967) 105–152 [in Ukrainian].
10. Pohoretskyi M A, *Funktsionalne pryznachennia operatyvno-rozshukovoi diialnosti u kryminalnomu protsesi* [Functional assignment of investigative activity in the criminal process] (Kharkiv, Arsis LTD, 2007) 11–12 [in Ukrainian].
11. Syza N, *Sudy i kryminalne sudochynstvo Ukrainy v dobu Hetmanshchyny* [Courts and criminal justice of Ukraine during the Hetmanship] (Kyiv, Ukrainska vydavnycha spilka, 2000) 49, 82 [in Ukrainian].
12. Yakovliv A, *Ukrainske zvychaieve protsesualne pravo* [Ukrainian customary procedural law] (Praha, 1931) 10 [in Ukrainian].
13. Zakharchenko P, *Istoriia ukrainskoho prava* [History of Ukrainian law] (Kyiv, VD «Osvita Ukrainy», 2019) 180–181 [in Ukrainian].

EDITED BOOKS

14. Usenko I (ed.), *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku* [Judicial power in Ukraine: historical events, legality, individuality of decisions] (Kyiv, Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy, 2014) 176–177 [in Ukrainian].

Zakharchenko P. P.,
 Doctor in Law,
 Professor of the Department of Theory and History
 of Law and State at the Educational and Research
 Institute of Law
 of the Taras Shevchenko National University of Kyiv
 Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID ID: 0000-0002-4968-9844

Miroshnychenko M. I.,
 Doctor in Law,
 Professor, Professor of the Department
 of Theory and History of Law and State
 of the Educational and Research Institute of Law
 of the Taras Shevchenko National University of Kyiv
 Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID ID: 0000-0001-8142-9340

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.3-4/153-165>

JUDICIAL SYSTEM AND ORGANIZATION OF THE JUDICIAL PROCESS IN THE UKRAINIAN HETMANATE (ZAPOROZHIAN ARMY)

Abstract. *The article classifies judicial bodies in the Ukrainian Hetman State (Zaporozhsky Army) during the second half of the 17th – 18th centuries.*

The purpose of the work is to identify the judicial institutions that operated in the Ukrainian Hetman State, their structure, classification, competence of each of them, as well as the peculiarities of the procedural law of the specified period.

Following some researchers of the history of national law, the author shares the opinion that during Dr. Pol. 17th – late 18th centuries. the judicial system in Ukraine has undergone a long evolution, which not only made it possible to form an effective system of the judiciary and judicial system, but also to lay down worldview guidelines in the legal culture of Ukrainians. The basis of periodization is the well-known principle of the history of their formation, development and decline. The characteristics of each of the institutions of judicial power, starting from village, peasant and dominion and ending with the court of the hetman, which had unlimited competence, could consider any case of the lower courts, were carried out. It is noted that with his busyness with other state affairs, the hetman rarely acted as a sole judge. For the most part, he acted through the General Military Court, which decided the case on its merits and reported to the hetman about the course of the trial and the verdict. In the 18th century representatives of the Russian government began to interfere in the hetman's judicial competence. From the beginning of the 1720s, the tsarist government actively intervened in the activities of the General Military Court. The first Little Russian collegium actually became the highest appellate court.

In the Ukrainian Hetman State, a unified judicial system has been developed, and a clear hierarchy of judicial bodies has been formed. In addition to those mentioned, in the Ukrainian Hetman State there were military courts; hundred and town hall courts; trenches; city courts and others. Their characteristic feature was a clear distinction between subordination and jurisdiction. The General Military Court was considered the highest appellate and cassation instance, it decided cases related to the Cossack foreman and the hetman; military courts decided administrative disputes. Specialized courts also functioned: spiritual, guild, fair, customs, arbitration.

The peculiarities of the judicial system and process, which are based on democratic principles, such as consideration by judicial institutions of cases of both the local population and foreigners, are demonstrated; in cities with Magdeburg law, cases of burghers were heard by joint Cossack-burgher courts; the process in the courts was relatively uniform, due to which there were no disputes about competence between them.

In the conclusions, it is stated that the principles of the Ukrainian judiciary, which were laid down in the conditions of the National Liberation War of the middle of the 17th century, are in demand even now, including the independence of the court, equality before the court, openness and competition of the process, decision-making by the judge on the basis evidence and inner conviction. In the Russian Empire, these principles were legitimized at the legislative level only with the implementation of the Judicial Reform of 1864.

Court records were formalized with special subdivisions of reporting, investigative, procedural-sentence and notarial documentation.

Key words: *Ukrainian Hetman State (Zaporozhe Army), institutions of judicial power, classification of courts, judiciary, procedural law*

Хмелевська Н. В.

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та процесу Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова
(м. Хмельницький, Україна),
адвокатка

ORCID ID: 0000-0002-4492-4868

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.3-4/166-174>

УДК 343.140.02

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ У РІЗНИХ КРАЇНАХ СВІТУ

Анотація. У статті проаналізовано етапи становлення ювенальної юстиції у різних країнах. Проведене дослідження надало можливість зробити висновок, що ювенальна юстиція пройшла довгий шлях трансформації та розвивається до цього часу. Умовно розвиток ювенальної юстиції можна поділити на такі періоди:

1) період зародження ювенальної юстиції (до середини XIX століття) – почали звертати увагу на відмінність правосуддя дітей від правосуддя для дорослих, створені спеціалізовані установи для відбування покарань неповнолітніх, з'явилися згадки у кодексах деяких країн щодо неповнолітніх, закладено основу, на якій пізніше будуть побудовані суди для неповнолітніх;

2) період становлення ювенальної юстиції (кінець XIX – початок XX століття) – створені спеціалізовані суди для розгляду справ щодо неповнолітніх, більшість держав зрозуміли важливість розвитку ювенальної юстиції. Доктрина «*parens patriae*», зокрема в США, узаконила, що правосуддя неофіційно втручається в інтереси дитини, не визнаючи прав, які зазвичай надаються обвинуваченим. Створення судів у справах неповнолітніх в багатьох країнах на початку XX століття підкреслило напрям, який розвинувся в попередньому столітті;

3) період суперечливого розвитку ювенальної юстиції (середина XX століття) – існували неоднозначні тенденції. Хоча деякі країни наголошували на своїй прихильності розвиненій моделі ювенальної юстиції, інші ставили під сумнів деякі її елементи. Новий акцент було зроблено на захисті прав молоді як через процесуальні гарантії, так і через матеріальне право. Освіта та реабілітація залишались центральними серед ключових проблем ювенальної юстиції;

4) період часткового занепаду ювенальної юстиції (кінець XX століття) – це період найсильніших нападів на ювенальну юстицію. Відбулися зміни у деяких країнах, які зробили ювенальну юстицію більш схожою на кримінальну юстицію для дорослих, ніж раніше. Це також призвело до того, що до молодих людей ставилися як до дорослих. Однак, не всі країни піддалися застосуванню карального правосуддя. Завдяки підтримці основних міжнародних інструментів багато країн дотепер протистоять його застосуванню та активно застосовують найкращі практики ювенального правосуддя, включаючи відновне;

5) сучасний період (XXI століття) – характеризується використанням правосуддя, дружнього до дітей.

Ключові слова: історія ювенальної юстиції, суд у справах неповнолітніх, етапи становлення ювенальної юстиції, законодавство щодо неповнолітніх правопорушників, неповнолітні, малолітні.

Постановка проблеми. Ювенальна юстиція є важливою складовою розвитку будь-

якої держави. Для цілісного розуміння ювенальної юстиції та вдосконалення сучасного стану необхідно проаналізу-

вати історію її виникнення та етапи становлення у різних країнах світу.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Науковці вивчають історичний розвиток ювенальної юстиції. Так, Р.М. Опацький вказав, що ювенальна юстиція пройшла доволі великий та складний шлях становлення. Шлях був складний та зазнавав впливу домінуючої ідеології в суспільстві. Автор наголосив на тому, що знання історії об'єкта дослідження є запорукою розкриття його сутності та перспектив розвитку. Це особливо важливо у сфері ювенальної юстиції. Погоджуємось з твердженням науковця, що не знаючи історії, дуже важко відчувати його специфіку: чому не існувало правосуддя для неповнолітніх і для чого воно створювалося¹.

А.О. Стариченко досліджувала питання періодизації розвитку ювенальної юстиції та зробила висновок про те, що жодну з періодизацій не можна вважати остаточною або універсальною, оскільки у кожній використовуються різні критерії: історичні, історико-правові, політичні та політико-правові, предметні та змістовні, соціальні та часові та інші².

Н.М. Крестовська теж приділяє увагу періодам розвитку ювенальної юстиції та характеризує їх.³ Свою увагу на розвиток ювенальної юстиції звертали такі вчені як І.А. Войтюк, А.О. Горова, В.В. Земляньська, В.Д. Каневська, Р.Г. Коваль, М.В. Костицький, Я.В. Мачужак, М.А. Погорецький, Н.М. Прокопенко, Л.Д. Удалова. Однак, залишились певні аспекти історичного розвитку ювенальної юстиції, які потребують більш детального дослідження.

Метою статті є аналіз історичного розвитку ювенальної юстиції у різних

країнах та формування періодів розвитку.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. Деякі вчені вважають, що ювенальна юстиція бере свій початок зі створення суду у справах неповнолітніх у Чикаго в 1899 році. Інші не погоджуються з цим твердженням і переконані, що ювенальна юстиція зазвичай використовується для позначення елементів системи правосуддя, які спеціалізуються на розгляді справ дітей і неправильно вважати початком розвитку ювенальної юстиції створення спеціального суду.⁴

Крім того, не було одностайності щодо віку, до якого особа вважається неповнолітньою. У багатьох юрисдикціях ця межа встановлена на рівні вісімнадцяти років, але в ряді країн встановлено нижчі вікові межі, наприклад шістнадцять років. Існувала також дискусія щодо відмінності спеціалізації судів у справах неповнолітніх від судів для дорослих. Ж. Трепаньє стверджував, що інші інституції, окрім суду Чикаго, могли б мати честь бути першим проявом того, що можна назвати ювенальною юстицією. Мова йде про експеримент у Південній Австралії ще в 1889–1890 роках щодо першого суду в справах неповнолітніх, а також норвезькі ради з питань захисту дітей, засновані законом 1896 року, які були еквівалентом судів у справах неповнолітніх.⁵ Така думка заслуговує на увагу, адже фактично існування судів у справах неповнолітніх розпочалось раніше.

Цікавим питанням, яке виникає під час дослідження історії ювенальної юстиції, є причина раптової появи на рубежі двадцятого століття ювенальної

¹ Р.М. Опацький, Адміністративно-правові засади формування та реалізації ювенальної політики в Україні (дис. ... док. юр. наук. 12.00.07. Дніпро, МВС України Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2021) 410.

² А.О. Стариченко, Проблеми періодизації в дослідженнях історії розвитку інститутів ювенальної правоохорони України (2021).

³ Н.М. Крестовська, Ювенальне право України: генезис та сучасний стан (2008).

⁴ J. Trepanier, X. Rousseaux, (ed.), Youth and justice in Western states, 1815–1950: from punishment to welfare (2018) 403.

⁵ J. Trepanier, X. Rousseaux, (ed.), Youth and justice in Western states, 1815–1950: from punishment to welfare (2018) 403.

юстиції чи можливо вона поступово еволюціонувала крок за кроком. Необхідно вивчити походження цієї системи, щоб отримати правильне розуміння.

Ми можемо краще зрозуміти проблему, визначивши, що мається на увазі під ювенальною юстицією. Якщо розуміти під ювенальною юстицією діяльність спеціалізованих судів, юрисдикція яких охоплює неповнолітніх правопорушників і які відрізняються від звичайних судів окремим і конфіденційним характером своїх аудиторій, меншим ступенем формальності їхніх процедур, їхніми спеціалізованими суддями, яким часто допомагають працівники пробації. У такому визначенні ювенальна юстиція існує вже більше століття. Однак, це дуже звужене тлумачення ювенальної юстиції, яка насправді включає в себе багато інших елементів, окрім спеціалізованих судів.

XIX століття стало свідком поступового створення особливого статусу для неповнолітніх правопорушників трьома різними способами: створення спеціалізованих установ, прийняття спеціального законодавства для дітей і прийняття судових рішень щодо неповнолітніх.

Однією з найважливіших подій XIX століття стала поява в'язниці як ключового інструменту реагування на злочин. Позбавлення волі ніяк не обмежувалося дорослими. У Великобританії близько 10 000 дітей і молодих людей віком до 16 років, в тому числі 1400 дівчаток, були відправлені до в'язниці в 1840 році. До 1857 року це число зросло до 12 500, причому 1900 з них були молодше 12 років. Загалом неповнолітні становили 10 % усіх осіб, відправлених у в'язницю, і ця частка впала до 4 % протягом наступних двох десятиліть. У 1903 році лише 10 вироків з позбавлення волі було призначено дітям до 12 років, тоді як 1000 було призначено неповнолітнім

у віці від 12 до 16 років. Протягом століття спеціальні установи поступово взяли на себе роль в'язниць для ув'язнення неповнолітніх правопорушників¹. Створення спеціалізованих установ для відбування покарання неповнолітніх мало вирішити проблеми змішування дорослих злочинців з неповнолітніми, що вважалися джерелом криміналізації для останніх. Крім того, упродовж століття з'явилося бажання реформувати систему щодо дітей, яка б могла їх змінити та попередити вчинення кримінальних правопорушень в майбутньому. Почав відбуватися поступовий процес інституційної спеціалізації. У Франції перші спроби відокремити молодь від дорослих включали спеціальні камери у в'язницях ще в 1820-х роках. Однак найважливіша тенденція призвела до створення закладів, призначених спеціально для дітей і молоді. Під такими різними назвами, як в'язниці для неповнолітніх, пенітенціарні установи для неповнолітніх, виправні в'язниці, виправні школи, промислові училища, виправні колонії, сільськогосподарські колонії та будинки притулку, такі установи були засновані в кількох країнах². Спочатку ці заклади виглядали лише мінімально відмінними від в'язниць для дорослих, однак швидко зазнали змін. В той час, коли ув'язнення ставало все більш поширеним як центральний захід покарання, важливий рух, спрямований на надання особливого статусу неповнолітнім задля іншого ставлення, ніж до дорослих.

Своїх особливостей набуло і правове становище неповнолітніх. Кримінальний кодекс Франції 1810 року запровадив для неповнолітнього у віці до 16 років, який діяв без розсудливості, виправдання³. Ця схема була поширена на інші країни континентальної Європи, де відчувався вплив Франції. Зі свого боку, країни загального права прийняли закони,

¹ L Radzinowicz, H Roger, A history of English criminal law and its administration from 1750, vol. 5. The emergence of penal policy (London, Stevens and Sons, 1986).

² J Trepanier, X Rousseaux, (ed), Youth and justice in Western states, 1815–1950: from punishment to welfare (2018) 403.

³ P Robert, Traité de droit des mineurs. Paris: Éditions Cujas (1969).

які сприяли використанню спрощеного провадження (щоб скоротити досудове ув'язнення з дорослими), і зменшили покарання. Англія прийняла цей шлях у 1847 році, а Канада – у 1857 році. Деякі законодавці навіть вимагали, щоб справи неповнолітніх розглядалися окремо від справ дорослих. Так було у штатах Масачусетс (1874 р.) і Нью-Йорк (1892 р.), де були прийняті закони, які відокремлювали судові процеси над неповнолітніми та дорослими¹.

Слід додати, що деякі практики розвинулися ще в першій половині XIX століття, навіть у відсутність будь-якої законодавчої бази. Так було в Англії, де існувала практика судового розгляду дітей, обвинувачених у тяжкому злочині, у спрощеному порядку, замість того, щоб направляти їх до вищих судів як це передбачено законом, у 1820-х і 1830-х роках².

Важливо зазначити, що наприкінці XIX століття закони вже надавали неповнолітнім особливий правовий статус, який вказував на відмінне та окреме ставлення до дорослих, і це знаходило підстави для виправдання державного втручання для забезпечення захисту неповнолітніх. У Америці роль органів державної влади полягала в тому, щоб підтримувати сімейну систему дисципліни, а не замінювати її. Проте зростання чисельності населення, а також індустріалізація та урбанізація внесли кардинальні зміни в американське суспільство. Між 1750 і 1850 роками населення зросло з приблизно 1,25 мільйона до 23 мільйонів.³ Все більше і більше людей переїжджали з сільської місцевості та сіл, щоб жити в містах, які постійно зростали. Батьки постійно працювали, а діти ставали бездоглядними. Спеціальні заклади розглядалися як альтернатива для того, щоб взяти опіку над деякими бездогляд-

ними дітьми та дітьми-правопорушниками. Насправді в той час не розрізняли дітей-правопорушників та бездоглядних дітей. Вираз підліткова злочинність все частіше використовувався для виділення підозрілої діяльності груп дітей нижчого класу.

У той час доктрина «*parens patriae*» послужила основою для виправдання втручання держави заради блага дитини. Це рішення узаконило право держави як втручатися, так і вилучати дітей із сімей, які можуть призвести їх до злочинності, і робити це без дотримання належних процесуальних вимог, які застосовуються в кримінальних процесах. Низка подібних рішень була прийнята в інших справах протягом наступних десятиліть, таким чином зміцнивши основу для суду у справах неповнолітніх.

Отже, якщо XIX століття не було століттям ювенальної юстиції, воно все ж заклало основу, на якій вона буде побудована через кілька років. Наприкінці століття створення нового статусу для неповнолітніх тривало. Цьому розвитку сприяли спеціальні установи, законодавство та судові рішення. Тоді широко поширювалась думка, що з дітьми слід поводитись інакше, ніж з дорослими. Правові підстави для втручання, спрямованого на запобігання майбутнім правопорушенням, були встановлені та схвалені судами. Хоча ці суди не були судами для неповнолітніх у розумінні двадцятого століття, було очевидно, що спеціальне правосуддя для неповнолітніх уже взяло свій початок.

Практика пробації також була започаткована в деяких країнах в останній половині XIX століття. Наприклад, Уолкотт повідомляє, що Мічиган був одним із штатів США, який пропонував послуги пробації, починаючи з 1873 року⁴.

¹ M Ventrell, Evolution of the dependency component of the juvenile court (1998) 49 (4) *Juvenile and Family Court Journal* 17–37.

² J Trepanier, X Rousseaux, (ed), Youth and justice in Western states, 1815–1950: from punishment to welfare (2018) 403.

³ L T Empey, M C Stafford, and C H Hay, American delinquency: Its meaning and construction, 4th ed. (Belmont, CA, Wadsworth Publishing Company, 1999).

⁴ D B Wolcott, Cops and kids: Policing juvenile delinquency in Urban America, 1890–1940 (Columbus, Ohio State University, 2005)

В Англії була можливість відправити неповнолітніх на випробувальний термін¹.

Суд у справах неповнолітніх був місцем, де судді, як правило, спеціально обирались відповідно до їх кваліфікації. Суддя суду у справах неповнолітніх не міг діяти сам. Існував підхід соціального забезпечення, який вимагав, щоб йому допомагав хтось, хто б відвідував і наглядав за дітьми в їх власних сім'ях або прийомних сім'ях, робив необхідні оцінки та рекомендації, стежив за виконанням рішень суддів тощо. Співробітник служби пробації поділив доброзичливий підхід судді та мав на меті захистити дитину, щоб діти-правопорушники могли бути захищені в їхніх сім'ях так само, як бездоглядні діти. На відміну від XIX ст., коли порятунок дітей здійснювався насамперед через ув'язнення в установах, пробація була представлена як альтернатива цим установам.

Деякі законодавці підтримали ідею окремої юрисдикції для розгляду справ дітей, не заходячи аж до запровадження спеціалізованого судді у справах неповнолітніх. Прикладом є Англія та Франція. Крім того, деякі країни вважали за краще підтримувати різні процедури та політику щодо дітей, які потребують захисту, та неповнолітніх правопорушників, таким чином обираючи двоколіїний режим. Створення ювенальних судів у країні не обов'язково означало запозичення північноамериканської моделі захисту дітей.

Консолідація ювенальної юстиції в період середини XIX століття відбувалася чотирма шляхами. По-перше, деякі суди у справах неповнолітніх були фактично створені в деяких країнах, де законодавство, прийняте в попередній період, надавало урядам повноваження створювати такі суди, але де ці повноваження не були застосовані, залишаючи на пізніше фактичне впровадження судів у справах неповнолітніх. У деяких краї-

нах суди у справах неповнолітніх спочатку створювалися у великих містах, потім у містах меншого розміру і, нарешті, у сільській місцевості. Канада це чітко ілюструє: хоча федеральний парламент прийняв Закон про неповнолітніх правопорушників у 1908 році, суди у справах неповнолітніх фактично були створені лише в деяких містах у перші роки. Так, у Квебеку, канадській провінції, перший суд у справах неповнолітніх відкрив свої двері в Монреалі в 1912 році, і лише в 1940-х роках почали поступово обслуговувати інші міста; вся територія була охоплена лише наприкінці 1960-х років.

Друге явище – це прийняття законів про створення судів для неповнолітніх державами, які цього ще не зробили. Такі приклади можна знайти в Чехословаччині, Гонконгу та Італії. У Польщі Кримінальний кодекс включав розділ, присвячений неповнолітнім, який встановив окрему систему ювенальної юстиції з орієнтацією на захист дітей².

Третє явище – трансформація існуючих режимів. За одним винятком – у Німеччині такі трансформації йшли в напрямку зміцнення коренів моделі соціального захисту дітей. Німеччина була винятком під час нацистського режиму. Були введені різні заходи, зокрема під час війни. Вони відображали авторитарний підхід режиму. Були введені так звані дисциплінарні заходи (включаючи адміністративний арешт молоді до трьох місяців в одиночній камері, тримання під вартою). Новий національний закон про суди у справах неповнолітніх набрав чинності в 1944 році, зокрема, щоб знизити вік кримінальної відповідальності, запровадити передачу неповнолітніх до кримінальних судів для дорослих із покаранням для дорослих і запровадити смертну кару для неповнолітніх правопорушників. Ці заходи були переглянуті після війни³. Всупереч цьому тимчасово-

¹ J Trepanier, X Rousseaux (ed.), *Youth and justice in Western states, 1815–1950: from punishment to welfare* (2018) 403.

² B Kawecka, *Continuity in the welfare approach: Juvenile justice in Poland*. In *International handbook of juvenile justice* / (ed.) Josine Junger-Tas and Scott H. Decker (Dordrecht, Springer, 2006) 351–376.

³ H J Albrecht, *Youth justice in Germany* (2004) *Youth crime and youth justice: Comparative and cross-national perspectives* 443–493.

му німецькому винятку із загальної тенденції, Англія та Франція зміцнили свою прихильність до ювенальної юстиції. У цих двох країнах у 1908 і 1912 роках були прийняті закони, які засновували суди для неповнолітніх. Однак ці суди не були сформовані відповідно до підходу соціального забезпечення.

Нарешті, четвертий елемент трансформації пов'язаний з появою нових учасників, які, ймовірно, мали сприяти консолідації моделі ювенальної юстиції. Прикладом є Швейцарія, де склад суду у справах неповнолітніх Женевського кантону був змінений у 1935 році: був голова суду, але він мав двох засідателів, один з яких був лікарем, а інший був вчителем. Рішення лікаря та вчителя могли переважати над поглядами юриста. Зміни відбулися у допоміжних службах суду. Прикладом є Бельгія, де добровільні офіцери пробачії, які допомагали дитячим судам з моменту їх створення, поступово були замінені на штатних працівників. Іншим прикладом є Нідерланди, де професіоналізація служб захисту дітей набула нового імпульсу після Другої світової війни.¹

У 1965 році Бельгія прийняла закон про захист дітей, який є одним із найяскравіших проявів моделі соціального забезпечення. Цей закон передбачав правові заходи на користь як дітей групи ризику, так і неповнолітніх правопорушників. У 1970 році Верховний Суд США постановив рішення, яким зобов'язав встановити вину молодого правопорушника доказами поза розумним сумнівом. Процесуальна неформальність, яка протягом 130 років виправдовувалася доктриною «*parens patriae*», більше не могла характеризувати суд у справах неповнолітніх. США мали переглянути своє законодавство, а суди – змінити свою практику, щоб відповідати стандар-

там належної правової процедури, встановленим Верховним судом.²

Іспанія, де зміни, внесені до Конституції 1978 року, розширили процесуальні та інші правові гарантії для всіх іспанців, включаючи дітей. Суди повинні були застосовувати закон про неповнолітніх. Це призвело до ухвалення закону, який офіційно запровадив процесуальні гарантії у законодавстві про неповнолітніх у 1992 році, на досягнення балансу між вихованням і покаранням, між добробою і відповідальністю.³

Таким чином, цей період є одним із різноманітних і часто протилежних трендів.

Захист прав дітей став головною проблемою в багатьох країнах. Основні моделі процесу прийняття рішень еволюціонували із значними відмінностями між країнами. Була поставлена під сумнів правомірність обмежень волі неповнолітніх правопорушників, особливо коли вони передбачали заходи тримання під вартою.

Розглядаючи історію розвитку ювенальної юстиції важливо згадати про низку важливих документів, які були прийняті та які мати вплив на розвиток ювенальної юстиції. Ще в 1924 році Ліга Націй прийняла Декларацію прав дитини, яку можна вважати попередницею Конвенції про права дитини. Після цього була прийнята Декларація прав дитини ООН у 1959 році. Проте період 1985–1990 років був важливішим у правосудді щодо неповнолітніх. Крім самої Конвенції, прийнятої в 1989 р. і набула чинності в 1990 р., слід відзначити Мінімальні правила здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила 1985 р.), Керівні принципи запобігання злочинам неповнолітніх (1990) і Правила захисту неповнолітніх, позбавлених волі (Гаванські правила, 1990). Останні керівні

¹ J Dekker, A belief in magic. Professionalization in post Second World War forced Child Protection (2016) 9 *Educational Research: Discourses of Change and Changes of Discourse* 189–206.

² J Trepanier, X Rousseaux, (ed.), *Youth and justice in Western states, 1815–1950: from punishment to welfare* (2018) 403.

³ C R Alberola and M F Esther, Continuity and change in the Spanish juvenile justice system. In *International handbook of juvenile justice* / (ed.) Josine Junger-Tas and Scott H. Decker, (2006) 325–348.

принципи, видані Економічною та соціальною радою, доповнюють ці документи, орієнтовані на них спільно: Керівні принципи щодо дій щодо дітей у системі кримінального правосуддя (1997) та Керівні принципи щодо правосуддя у справах, пов'язаних із дітьми-жертвами та свідками злочинів (2005). Необхідно також згадати за Керівні принципи альтернативного догляду за дітьми (2010) та Резолюцію Ради ООН з прав людини 18/12 про права людини при здійсненні правосуддя, зокрема щодо неповнолітніх (2011).

Характеризуючи наступний етап історії розвитку ювенальної юстиції, треба згадати про Девіда Гарленда, який виділив основні його ознаки:

1) реабілітація, яка була основною ідеологією системи, почала здавати позиції. Каральні санкції знову з'явилися частіше в судових рішеннях.

2) потерпіла особа повернулася на центральне місце в політиці кримінального правосуддя щодо неповнолітніх. Інтереси та почуття жертв регулярно стали виправдуванням каральних заходів щодо неповнолітніх.

3) захист громадян став домінуючою темою кримінально-правової політики¹.

Висновки. Проведене дослідження надає можливість зробити висновок, що ювенальна юстиція пройшла довгий шлях трансформації та розвивається до цього часу. Умовно розвиток ювенальної юстиції можна поділити на такі періоди:

1) період зародження ювенальної юстиції (до середини XIX століття) – почали звертати увагу на відмінність правосуддя дітей від правосуддя для дорослих, створені спеціалізовані установи для відбування покарань неповнолітніх, з'явилися згадки у кодексах деяких країн щодо неповнолітніх, закладено основу, на якій пізніше будуть побудовані суди для неповнолітніх;

2) період становлення ювенальної юстиції (кінець XIX – початок XX століття) – створені спеціалізовані суди для розгляду справ щодо неповнолітніх, більшість держав зрозуміли важливість розвитку ювенальної юстиції. Доктрина «*parens patriae*», зокрема в США, узаконила, що правосуддя неофіційно втручається в інтереси дитини, не визнаючи прав, які зазвичай надаються обвинуваченим. Створення судів у справах неповнолітніх в багатьох країнах на початку XX століття підкреслило напрям, який розвинувся в попередньому столітті;

3) період суперечливого розвитку ювенальної юстиції (середина XX століття) – існували неоднозначні тенденції. Хоча деякі країни наголошували на своїй прихильності розвиненій моделі ювенальної юстиції, інші ставили під сумнів деякі її елементи. Новий акцент було зроблено на захисті прав молоді як через процесуальні гарантії, так і через матеріальне право. Інтерес молоді, освіта та реабілітація залишались центральними серед ключових проблем ювенальної юстиції;

4) період часткового занепаду ювенальної юстиції (кінець XX століття) – це період найсильніших нападів на ювенальну юстицію. Відбулися зміни у деяких країнах, які зробили ювенальну юстицію більш схожою на кримінальну юстицію для дорослих, ніж раніше. Це також призвело до того, що до молодих людей ставились як до дорослих. Однак, не всі країни піддалися застосуванню карального правосуддя. Завдяки підтримці основних міжнародних інструментів багато країн дотепер протистояли його застосуванню та активно застосовують найкращі практики ювенального правосуддя, включаючи відновне;

5) сучасний період (XXI століття) – характеризується використанням правосуддя, дружнього до дітей.

¹ D Garland, *The culture of control: Crime and social order in contemporary society* (Chicago, University of Chicago Press, 2001).

REFERENCES

BIBLIOGRAPHY

AUTHORED BOOKS

1. Alberola C R and Esther M F, *Continuity and change in the Spanish juvenile justice system. In International hand- book of juvenile justice /* (ed.) Josine Junger-Tas and Scott H. Decker, (2006) 325–348 [in English].
2. Garland D, *The culture of control: Crime and social order in contemporary society* (Chicago, University of Chicago Press, 2001) [in English].
3. Empey L T, Stafford M C, and Hay C H, *American delinquency: Its meaning and construction*, 4th ed. (Belmont, CA, Wadsworth Publishing Company, 1999) [in English].
4. Kawecka B, Continuity in the welfare approach: *Juvenile justice in Poland. In International handbook of juvenile justice /* (ed.) Josine Junger-Tas and Scott H. Decker (Dordrecht, Springer, 2006) 351–376 [in English].
5. Trepanier J, Rousseaux X (ed), *Youth and justice in Western states, 1815–1950: from punishment to welfare* (2018) 403 [in English].
6. Radzinowicz L, Roger H, *A history of English criminal law and its administration from 1750*, vol. 5. The emergence of penal policy (London, Stevens and Sons, 1986) [in English].
7. Robert P, *Traité de droit des mineurs* (Paris, Éditions Cujas, 1969) [in English].
8. Wolcott D B, *Cops and kids: Policing juvenile delinquency in Urban America, 1890–1940* (Columbus, Ohio State University, 2005) [in English].
9. Krestovska N M, *Yuvenalne pravo Ukrainy: henezys ta suchasnyi stan* [Juvenile law of Ukraine: genesis and current state] 2008 [in Ukrainian].
10. Starychenko AO, *Problems of periodization in studies of the history of the development of juvenile law enforcement institutions in Ukraine* [Problems of periodization in studies of the history of the development of juvenile law enforcement institutions in Ukraine] 2021[in Ukrainian].

ARTICLES

11. Albrecht H J, Youth justice in Germany (2004) *Youth crime and youth justice: Comparative and cross-national perspectives* 443–493 [in English].
12. Dekker J, A belief in magic. Professionalization in post Second World War forced Child Protection (2016) 9 *Educational Research: Discourses of Change and Changes of Discourse* 189–206 [in English].
13. Ventrell M, Evolution of the dependency component of the juvenile court (1998) 49 (4) *Juvenile and Family Court Journal* 17–37 [in English].

DISSERTATION

14. Opatskyi R M, *Administrativno-pravovi zasady formuvannia ta realizatsii yuvenalnoi polityky v Ukraini* [Administrative and legal principles of the formation and implementation of juvenile policy in Ukraine] (dys. ... dok. yur. nauk. 12.00.07. Dnipro, MVS Ukrainy Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2021) 410 [in Ukrainian].

Khmelevska N. V.

*PhD, lawyer, associate professor,
Associate Professor of the Department of
Criminal Law and Procedure
Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University
of Management and Law
(Khmelnyskyi, Ukraine),
Lawyer*

ORCID ID: 0000-0002-4492-4868

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.3-4/166-174>

HISTORICAL DEVELOPMENT OF JUVENILE JUSTICE IN DIFFERENT COUNTRIES OF THE WORLD

Abstract. *The article analyzes the stages of development of juvenile justice in different countries. The conducted research makes it possible to conclude that juvenile justice has gone through a*

long path of transformation and is still developing. Conventionally, the development of juvenile justice can be divided into the following periods:

1) the period of the birth of juvenile justice (until the middle of the 19th century) – people began to pay attention to the difference between justice for children and justice for adults, specialized institutions were created to serve sentences for minors, references to minors appeared in the codes of some countries, the foundation was laid on which later juvenile courts will be built;

2) the period of formation of juvenile justice (the end of the 19th – the beginning of the 20th century) – specialized courts were created to consider cases involving minors, most states understood the importance of the development of juvenile justice. The doctrine of «*parens patriae*», particularly in the United States, has legitimized that justice unofficially intervenes in the interests of the child, not recognizing the rights normally granted to the accused. The creation of juvenile courts in many countries at the beginning of the 20th century emphasized the trend that had developed in the previous century;

3) the period of controversial development of juvenile justice (mid-20th century) – there were ambiguous trends. Although some countries emphasized their commitment to the developed model of juvenile justice, others questioned some of its elements. A new emphasis was placed on the protection of youth rights both through procedural guarantees and substantive law. Youth interest, education and rehabilitation remained central to the key issues of juvenile justice;

4) the period of partial decline of juvenile justice (the end of the 20th century) is the period of the strongest attacks on juvenile justice. There have been changes in some countries that have made juvenile justice more similar to criminal justice for adults than before. It also led to young people being treated as adults. Fortunately, not all countries succumbed to the application of punitive justice. Thanks to the support of the main international instruments, many countries have so far resisted its application and actively apply the best practices of juvenile justice, including restorative;

5) the modern period (XXI century) is characterized by the use of child-friendly justice.

Key words: history of juvenile justice, juvenile court, stages of formation of juvenile justice, legislation on juvenile offenders, minors, minors.